

DĖL SOCIALINĖS ISTORIJOS LŪŽIŲ LIETUVOJE XIX-XX A.

ARŪNAS VYŠNIAUSKAS

Sovietiniu laikotarpiu esminius Lietuvos socialinės istorijos lūžius bandyta aiškinti remiantis formacijų teorija¹, t. y. aiškinti vidinėmis priežastimis. Pavyzdžiui, 1940 metų įvykius bandyta parodyti kaip ankstesnės Lietuvos socialinės raidos rezultata. Esą brendo kapitalizmo krizė, aštrėjo socialiniai prieštaravimai, kilo darbininkų klasė, bruzdėjo nepatenkinti valstiečiai, susidarė revoliucinė situacija ir pan. Vis dėlto 1940 m. staigūs pasikeitimai, kataklizmai suprantamesni kitame kontekste. Viena valstybė okupavo kitą, aneksuotoje teritorijoje laužė senąją politinę ir socialinę tvarką, primetė savo principus ir prioritetus ir formavo tokią socialinę organizaciją, kuri leido tikėtis geriau integruoti užgrobtas teritorijas. Sovietų imperializmas primetė savo tvarką ir kai kurioms kitoms Europos tautoms ir kartu su sovietinės sistemos eksportu vadinamojo socialistinio lagerio šalyse atsirado struktūrinių panašumų². Įdomu, kad tose šalyse Maskvos daugiau ar mažiau kontroliuojamo valdymo ideologai ir partinė vadovybė bandė režimą pagrįsti ankstesne istorija. Taip, pavyzdžiui, iš sovietų okupacinės zonos „padarytoje“ Vokietijos Demokratinėje Respublikoje E. Honeckeris aiškino, kad VDR išaugusi iš vokiečių tautos pažangiųjų jėgų šimtmečius trukusios kovos³. Švenčiant VDR sukūrimo 30-ąsias metines, buvo oficialiai akcentuojama, kad VDR įkūnija 1525 m. revoliucinių valstiečių Tomo Müntzerio ir Ulricho von Hütteno kovos pastangas, esą VDR valstybinėje ir visuomeninėje tikrovėje atsispindi Lessingo, Goethes, Schillerio, Kanto, Fichtės, Hegelio ir Feuerbacho idealai⁴.

Kitas labai reikšmingas lūžis, kurį Lietuvoje bandyta paaiškinti ir dar kartais tebeaiškinama vidinėmis socialinės raidos priežastimis: tai baudžios panaikinimas XIX amžiuje. Esą Lietuvoje, kaip ir visoje carinėje Rusijoje, pasireiškė baudžiavinio ūkio krizė, formavosi kapitalistiniai santykiai ir tie vidiniai prieštaravimai galų gale nulėmė baudžios ir apskritai feodalinės sistemos žlugimą.

Kalbant apie Rusiją, tai konkretūs tyrimai nepatvirtina, kad valstiečių revoliucinio judėjimo kulminacija buvo baudžios panaikinimo išvakarėse. Ekonominė prasme baudžiavinis ūkis taip pat dar nebuvo išsėmęs savo galimybių. Dar XIX amžiaus pabaigoje P. Struvė suprato, kad baudžiavinis ūkis didžiausią savo ekonominio efektyvumo lygį carinėje Rusijoje pasiekė kaip tik 1861 m. reformos išvakarėse⁵. XX amžiuje prie

panašių išvadų priėjo ir kiti žymūs agrarinės istorijos tyrinėtojai, pavyzdžiui, N. Rubinšteinas ar M. Confino⁶. Vadinasi, reikėtų ieškoti veikiau politinių baudžiovos panaikinimo priežasčių. Būtent taip daro daugelis Vakarų istorikų, kurie Aleksandro II reformas ar Meidzi restauraciją Japonijoje aiškina remdamiesi ne formacijų teorija, o modernizacijos koncepcija ir išorinių impulsų reikšme⁷. Tuo jie skiriasi nuo formacijų teorijos šalininkų, aiškinančių, pavyzdžiui, kad amerikiečių komandorui Perriui atvykus į Japoniją, ten feodalizmas jau buvo pasiekęs savo vėlyvąją fazę ir buržuazinė revoliucija su sparčia kapitalizmo raida buvo neišvengiama⁸.

Panašų vaizdą mes matome ir Rusijos istorijos sovietinėje historiografijoje, nors, kaip žinoma, carinės Rusijos istorikai apskritai neigė Rusijoje buvus feodalizmą (senjorinę sistemą). Skirtingai nuo bolševikų įdiegtų koncepcijų, „modernizacijos“ teorijos šalininkai Aleksandro II reformas linkę aiškinti ne kaip vidinių prieštaravimų nulemtą proceso rezultatą, o labiau kaip rezultatą prieštaravimų, atsiradusių dėl išorinio poveikio. Dažniausiai akcentuojama, kad carizmui, norinčiam atkurti Rusijos, kaip didžiosios valstybės, vaidmenį Europoje, reikėjo sustiprėti vidiniu požiūriu, pertvarkyti savo tradicinę sistemą.

Po to, kai Prancūzijos revoliucija panaikino senąjį režimą ir Napoleonas parodė, ką gali kariuomenė, pagrįsta visuotinės karinės prievolės principu, kitos Europos šalys taip pat ėmė naikinti feodalizmą ten, kur to nespėjo padaryti Napoleonas. Feodalinė sistema trukdė įvesti visuotinę karinę prievolę ir nors senos sistemos laužymas reiškė bajorijos susilpninimą, tačiau valstybė dėl to kariniu požiūriu stiprėjo. Būtent carizmo karinius-strateginius sumetimus, kariuomenės modernizavimo poreikius linkę iškelti kaip svarbiausius šiuolaikiniai vokiečių istorikai, aiškindami baudžiovos panaikinimą Rusijoje⁹.

Po Napoleono sutriuškinimo carinė Rusija bandė stiprinti savo karinę sistemą, kurdama Arakčejevo tipo kaimus ar ieškodama kitų dalinių priemonių. Kartu įvairiais lygiais buvo ruošiami valstiečių išlaisvinimo projektai. Pirmas žinomas specialus slaptas komitetas aukščiausiu lygiu buvo sukurtas 1818 metais, vadovaujamas finansų ministro D. Gurjevo. Yra žinoma, kad vien Nikolajaus I valdymo laikais (1825–1855) aukščiausiu lygiu buvo sukurti 9 slapti komitetai valstiečių klausimu. Visi šie komitetai, atsiradę vienas po kito, svarstė vieną pagrindinį klausimą: kaip išlaisvinti valstiečius nuo baudžiovos. Toks aktyvumas neapsiribojo vien svarstymais. Jau XIX a. I pusėje carai vykdė reformas, apribojančias baudžiovą. Kai 1836 m. vasario 17 d. Nikolajus I pasakė generolui Kiselioviui: „Ty budeš moi načialnik štaba po krestjanskoj časti“¹⁰, kažin ar tai buvo pasakyta tik perkeltine prasme. Kariuomenės štabas, atrodo, iš tik-

rujų buvo suinteresuotas modernia armijos komplektacijos sistema. Tačiau milžiniškų valstietijos masių išlaisvinimas galėjo taip destabilizuoti padėtį, sukelti tokius nevaldomus socialinius ir politinius procesus, kad carizmas ryžosi lemiamam žingsniui tik po ilgo parengiamojo laikotarpio ir įsitikinęs, kad jokie nepasiteisinę „vojennyje poselenija“ ar kitos neryžtingos priemonės nepadės karinėje konkurencijoje su Vakarais – tai aki-vaizdžiai parodė Krymo karas. Kaip ir Petro I laikais, buvo suprasta, kad neužtenka vien kopijuoti Vakarų Europos karo meno technikos, nes Vakarų stiprumo priežasčių gilesni šaltiniai – socialiniai, ekonominiai ir švietimo sistemos pamatai¹¹. Rusijos karinė ir jūrų žinybos reikalavo baudžios panaikinimo, nes senoji socialinė organizacija trukdė reformuoti pačią armiją¹². Neatsitiktinai prie baudžios panaikinimo svertų stovėjo generolai, kurių bene svarbiausias buvo J. Rostovcevas. 1855–1860 m. vadovavęs visos Rusijos karinio mokymo įstaigoms, jis 1859–1860 m. kartu vadovavo redakcinėms komisijoms, rengusioms baudžios panaikinimo reformą. Istorikai pažymi, kad Aleksandro II nurodymai rėmėsi J. Rostovcevo laiškuose carui išdėstytais idėjomis¹³.

Jei mes pažiūrėsime į Užnemunę, tai, kaip žinoma, čia baudžiava buvo panaikinta beveik 60 metų anksčiau, tačiau, matyt, ne dėl to, kad pusę amžiaus anksčiau subrendo baudžios panaikinimo vidinės prielaidos. Vėlgi matom išorinę priežastį. Napoleonui reikėjo placdarmo būsimame kare su Rusija ir jis darė Varšuvos hercogystę, kuri kaip pleištas ties Kaunu įsirežė į Rusijos imperijos valdas. Šioje dirbtinėje valstybėje buvo laužoma senoji socialinė tvarka, naikinama baudžiava, įvedamas Napoleono kodeksas. Ir nors vėliau politinė geografija pasikeitė, tačiau tie pertvarkymai buvo negrįžtami. Tiesa, valstiečiai buvo paleisti be žemės, tačiau dėl Napoleono epochos reformų lietuviškoje Užnemunėje viskas vyko greičiau, palyginus su kitomis lietuvių žemėmis, čia ištisa karta anksčiau perėjo prie rinkos santykių, persitvarkė psichologiškai, sugebėjo anksčiau nei kitų regionų valstiečiai praturtėti. O tie, kurie nematė šansų praturtėti, pirmieji iš Lietuvos ėmė emigruoti į Ameriką. Dėl to neatsitiktinai XIX a. pabaigoje lietuvių tautinio patriotinio judėjimo vadai daugiausia buvo suvalkiečiai, mat dauguma valstietiškos kilmės lietuvių, baigusių aukštąsias mokyklas, buvo kilę iš Suvalkų gubernijos. Tai, kad toks suvalkiečių iškilimas sietinas su Napoleono pertvarkymais, jau yra istoriografijoje atkreiptas dėmesys¹⁴.

Ankstesnė Lietuvos agrarinė santvarka taip pat atsirado importo būdu. W. Conze taip apie tai rašė: „Valakų sistemos įvedimas į Lietuvą yra 13 amžiuje prasidėjusio vokiečių teisinių, struktūrinių ir ūkinių formų plitimo į rytus užbaigimas“¹⁵. Per lenkus vokiečių sistema pasiekė

ir Lietuvą. „Valakų sistemos įvedimo į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę dėka lietuviams ir baltarusiams buvo žymiai išplėsta ir 3 šimtmečiams nulemta gyvybinė erdvė. Abiejų tautelių gyventojų istorija tuo laikotarpiu buvo stipriausiai nulemta lenkų karalių ir didikų primestos tvarkos“¹⁶.

Be abejo, bet kuri socialinė raida yra sietina su vidinėmis priežastimis, tačiau fundamentalūs socialinės istorijos lūžiai neretai lengviau paaiškinami, remiantis geopolitine istorijos interpretacija: esminiai socialiniai lūžiai lietuvių žemėse buvo nulemti politinės geografijos pasikeitimų. Lietuvių socialinę raidą labiau lėmė kaimynai nei patys lietuviai. Tai visų pirma vokiečiai, rusai ir lenkai¹⁷. Skandinavijos kraštai, kitaip nei anksčiau amžiais, tiesioginės įtakos lietuviams per paskutinius šimtmečius neturėjo. Tačiau, kaip jau minėta, tiesioginę socialinę įtaką padarė Prancūzija. Patys lietuviai imtis vadovauti socialinės modernizacijos procesui galėjo tik po nepriklausomybės atkūrimo (1918 m. ir 1990 m.), vadinasi, irgi tik pasikeitus politinei geografijai.

Per paskutinius porą šimtų metų Lietuvos socialinę raidą labiausiai lėmė Rusija. Pavyzdžiui, XVIII a. pab. Lietuvos–Lenkijos valstybė bandė radikaliai reformuoti sistemą, prisiminkime Gegužės 3-iosios konstituciją. Tačiau toks modernizacijos būdas nelaimėjo. Rusijos imperializmas, matyt, atliko senosios socialinės sistemos konservavimo funkciją Lietuvoje, bent jau iki 1831 m. sukilimo, o 1940 m. aneksijos pasekmės lietuviškam kaimui socialine-istorine prasme reiškė grįžimą prie ankstesnių socialinės organizacijos formų. Kai kurie autoriai netgi mano, kad po Stalino eros sukrėtimų Sovietų Sąjungoje ir Rytų Europoje reprodukovosi ekstremaliai į statusą ir hierarhiją orientuota visuomeninė struktūra, analogiška luominei visuomenei, tik šiuo atveju bajorijos funkcionalinis ekvivalentas buvo inteligentija. Kaip ir anksčiau gimimas bajoru, taip postalininėje Sovietų Sąjungoje tik aukštojo išsilavinimo cenzas davė atitinkamus politinius šansus visuomenėje¹⁸.

Socialinės istorijos tyrinėtojai, aš manau, geopolitinis požiūris yra būtinas, tačiau nereiktų jo suabsoliutinti. Lietuvių geopolitiko K Pakšto vaizduotė, J. Ereto žodžiais tariant, buvo gana siaura, nes ji apsiribojo beveik vien geopolitiniu aspektu. „Tuo ji buvo panaši į prožektorių, akinančiai apšviečiantį tik neplatų, kad ir nulemiantį gyvenimo ruožą“¹⁹. Aš pritariu tokiam J. Ereto vertinimui. Geopolitinis požiūris efektyvus, kai žiūrima į istoriją su teleskopu, imami ilgi istoriniai laikotarpiai, didelės erdvės. Jei socialinių sistemų pasikeitimus Lietuvoje ir Rytų Europoje geopolitiškai galima paaiškinti, tai tiriant detalai pasipriešinimą ar socialinę adaptaciją prievarta primestai sistemai, mikrosocialinį lygį įvairiais

laikotarpiams, vidinę raidą ir kitus socialinės istorijos dalykus, reikia taikyti kitus metodus, požiūrius, interpretacines kryptis.

Koks santykis tarp vidinės raidos ir išorės poveikio įvairių kraštų istorijoje nėra nauja problema historiografijoje. Šią problemą ypač gyvai imta svarstyti XIX amžiuje. H. T. Buckle, norėdamas ištirti civilizacijos dėsnius, sutelkė savo dėmesį į Anglijos istoriją, nes manė, kad šioje saloje kaimynų poveikis, palyginus su kontinentinės Europos valstybėmis, buvo mažesnis ir dėl to čia geriau matysis vidiniai civilizacinės raidos dalykai²⁰. K. Marx „grynų“ kapitalizmo vystymosi dėsnių taip pat ieškojo visų pirma Anglijos ekonominėje istorijoje²¹. O Lietuvos istorija, matyt, geriau tiktų kaip modelis tiriant priklausomybės nuo kaimynų dėsningumus, kultūrų perimamumo ir įvairių sociumų sąveikavimo mechanizmus. „Mes gyvename ne kažkokioje saloje, atskirtoje nuo plataus socialinio pasaulio, ir neišliksime nepalieti, kaip muziejinė senovės sala naujoje socialinėje jūroje“, – dar 1933 m. „Naujoje Romuvoje“ pranašiška rašė Mykolas Rōmeris, akcentuodamas, kad Lietuvai „nėra leistina svajoti apie socialinę *splendid isolation*“²².

Iš lietuvių istorikų, akcentavusių lemiamą lenkų, rusų ir vokiečių įtaką pastarųjų amžių Lietuvos istorijai, bene pirmasis buvo Augustinas Voldemaras. Zenonas Ivinskis, mano supratimu, buvo irgi vienas iš tų, kurie determinuodami Lietuvos istorijos raidą, akcentavo ne tiek vidines priežastis, o išorines sąlygas, kaimynų įtakas ir poveikius.

Idėjų istorijos prasme Z. Ivinskis nebuvo pradininkas, tačiau jis, kaip profesionalus istorikas, detaliausiai bandė pagrįsti šią Lietuvos istorijos interpretacinę kryptį. Zenonas Ivinskis kritikavo sovietinę historiografiją už istorinį materializmą, „kaip jis pastoviai istorijos vyksme ieškomas, nuolat, klasių kovos fone, besikeičiant gamybos santykiams ir jų formoms (...) Nuolat vyksta gamybinių santykių keitimo procesas, turįs neišvengiamai keisti ir visuomenines bei ekonomines formacijas“²³. Tokiu determinizmu remiantis, buvo bandoma pagrįsti ir Lietuvos istorijos periodizaciją, tačiau, kaip teisingai pastebėjo Z. Ivinskis, tokia periodizacija „yra svetima lietuvių tautos istorijos faktams“²⁴.

Įdomu, kad net ir naujausiuose lietuvių tyrinėtojų veikaluose nors periodizuojama ne pagal formacijų principą, naujai peržvelgiama politinė istorija, tačiau tradicinio istorinio materializmo, ypač aiškinant XIX amžiaus socialinius ekonominius procesus ir lūžius, neatsisakoma. O kalbant apie lietuvių socialinę istoriją XX amžiuje, tai paskutinių keletų metų akademinio pobūdžio darbuose iš esmės atsisakyta sovietinės historiografijos stereotipų apie buržuazinės ir Tarybų Lietuvos socialinę raidą.

Nuorodos

- ¹ Kai kurie formacijų teorijos pritaikymo klausimai, aiškinant Lietuvos XIX–XX a. istoriją, nagrinėjami autoriaus straipsnyje, paskelbtame 1991 m. Žr.: A. Vyšniauskas. Lietuvių postfeodalinė visuomenė istoriniu požiūriu // Iš Lietuvos istorijos tyrinėjimų. Vilnius. 1991. P. 65–74.
- ² D. Beyrau. Intelligenz und Dissens. Die russischen Bildungsschichten in der Sowjetunion 1917–1985. Gottingen. 1993. S. 9.
- ³ L. Rathmann. Kommunistische Erziehung und Geschichtsbewusstsein. Leipzig. 1980. S. 4–5.
- ⁴ Ten pat. P. 3–4.
- ⁵ П. Б. Струве. Письма к А. Н. Потресову (1898–1899) // Вестник Московского университета. Серия 8. История. 1994. N 4. С. 51–52; Р. Пайпс. Россия при старом режиме.– Кембридж, Массачусетс. 1980. С. 214–215.
- ⁶ Р. Пайпс. Россия при старом режиме. С. 214–215.
- ⁷ H. Hamitzsch. Japan-Handbuch. Land und Leute, Kultur- und Geistesleben. Stuttgart. 1990. S. 501/502; B. Bonwetsch. Die russische Revolution 1917. Eine Sozialgeschichte von der Bauernbefreiung 1861 bis zum Oktoberumsturz. Darmstadt. 1991. S. 5.
- ⁸ H. Hamitzsch. Japan-Handbuch. S. 501/502.
- ⁹ D. Beyrau. Militär und Gesellschaft im vorrevolutionären Russland. Köln-Wien. 1984.
- ¹⁰ С. В. Мироненко. Страницы тайной истории самодержавия. Политическая история России первой половины XIX столетия.– Москва. 1990. С. 117–118.
- ¹¹ R. Pipes. Rubland vor der Revolution. München. 1977. S. 121.
- ¹² Ю. С. Пивоваров. Две политические субкультуры пореформенной России: проблема взаимодействий//Ретроспективная и сравнительная политология. Публикации и исследования. Выпуск I.– Москва. 1991. С. 263.
- ¹³ М. Винокурова. М. Чепелкин. Эпоха реформ 1860-х гг. в России.– Москва. 1993. С. 14.
- ¹⁴ W. Wielhorski. Polska a Litwa. Stosunki wzajemne w biegu dziejów. Londyń. 1947. S. 211–212.
- ¹⁵ W. Conze. Agrarverfassung und Bevölkerung in Litauen und Weibrußland. 1. Teil. Die Hufenverfassung im ehemaligen Großfürstentum Litauen. Leipzig. 1940. S. 63.
- ¹⁶ Ten pat. P. 2.
- ¹⁷ Žr.: A. Vyšniauskas. Senųjų socialinių struktūrų griovimas kaip valstybinio integravimo priemonė (Lietuvos pavyzdžiu XIX–XX a.) // Istorija. Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. T. 33. Vilnius. 1994. P. 186–187.

¹⁸ D. Beyrau. *Intelligenz und Dissens*. S. 9.

¹⁹ J. Eretas. *Kazys Pakštas. Tautinio šauklio odisėja (1893–1960)*. Roma. 1970. P. 129.

²⁰ Г. Т. Бокль. *История цивилизации в Англии*. В 2-х томах.– Санкт-Петербург. 1906. С. 94–96.

²¹ Nepaisant H. N. Buckle, K. Marxo ir kitų grandiozinių bandymų sukurti visuomenės vidinį vystymąsi paaiškinančią teoriją, moksle ir toliau jaučiamas tokių teorijų deficitas. „Mūsų šiuolaikiniam supratimui, kaip veikia istorija, labiausiai stinga nuoseklios teorijos apie autonomiškai besivystančių sudėtingų sistemų augimą“ – rašo George Soros. Žr.: G. Soros. *Demokratijos garantijos*. Vilnius. 1993. P. 67.

²² Cituojama pagal: Mykolas Romeris. *Politinių mokslų mokyklos Lietuvoje reikalu // Politologija*. T. 2. Vilnius. 1991. P. 65.

²³ Z. Ivinskis. *Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties*. Vilnius. 1991. P. 32.

²⁴ Ten pat. P. 34.

ON THE FUNDAMENTAL SOCIAL CHANGES IN LITHUANIA IN THE 19TH AND 20TH CENTURIES

ARŪNAS VYŠNIAUSKAS

S u m m a r y

The article deals with the main turning-points in the social history of Lithuania in the past two centuries. These social changes were determined by fundamental political changes in the system that were due to a new political geography in the Baltics and Eastern Europe. Russian and Soviet reforms had their effect on Lithuanian social history, as Russia determined the social development of conquered Lithuania.

The spheres of influence from Russia, Poland, and Germany met in Lithuania. France, above all Napoleon, had had its influence on the social order, therefore, the study of the historical process in Lithuania can supply models of explanation for the historical process in general. The main interest lies not so much on the finding of patterns in which the autonomous systems develop, but rather on the interaction of the different social, political, and economic structures of religions, languages, and cultures.